

R.H.

WYDZIAŁ DOKUMENTACJI

G.U.P.P.

Nr. 4...

O TYPOWYCH KSZTAŁTACH WSI W POLSCE

Prof. Dr. Bogdan Zaborski, T.U.P.

str.

O TYPOWYCH KSZTAŁTACH WSI W POLSCE

Celem pracy jest objaśnienie pochodzenia typów kształtów wsi i ich rozmieszczenie w Polsce.

Obecna postać wsi jest wynikiem długotrwałego rozwoju historycznego. Teren zamieszkały podlegał podczas wieków różnym przemianom osadniczym. Różne kształty wsi ustaliły się w zależności od czynników fizjograficznych i ludzkich.

Powierzchnia Polski przedstawia się jako mozaika terenów pokrytych typami wsi pochodzącymi z różnych okresów czasu. Aby zdać sobie sprawę z typów kształtów wsi i ich rozmieszczenia trzeba poznać historię osadnictwa.

Ponieważ jednak materiał historyczny odnośnie tego tematu jest bardzo ograniczony, często przeto trzeba opierać się głównie na danych geograficznych.

Według twierdzenia Gradmana dawne wsie usadawiały się przede wszystkim na ziemiach zdawna pozbawionych lasów. Prymitywna ludność podczas wielu lat nie mogła i nie chciała karczować zwartych puszczy.

Na podstawie map można rozpoznać wsie pochodzące z czasów wczesnej kolonizacji niemieckiej, z komasacji XVI w. nowożytnej parcelacji wielkiej własności i z komasacji nowoczesnej.

Gradman twierdzi, że zależność pomiędzy czynnikami fizjograficznymi, a strukturą wsi nie jest bezpośrednia, że w pewnych szczególnych okresach kolonizacji ustalały się kolejno kształty wsi odpowiednich dla nich, a na terenach różnych pod względem geograficznym.

Studiując historię kolonizacji trzeba wziąć pod uwagę dwie grupy czynników: fizjograficzne i socjalne. Pierwszymi są rzeźba terenu, woda, zalesienie, gleba itp., drugimi zaś - zwykle ludowe, typ gospodarki rolnej, prawodawstwo, konieczności obrony itp. Te czynniki z obu grup występują wspólnie w różnych kombinacjach - wytwarzając wiele kształtów wsi pod względem wielkości kształtu, zagęszczenia i usytuowania wsi.

Terytorium bezleśne a zaludnione, położone na płaszczynie pokrytej urodzajnym lessem, przy utrudnionym dostępie do wody, sprzyja powstawaniu wielkich wsi zgęszczonych, o wielu drogach we wsi /Haufendorf/, - wsi położonych zdala jedna od drugiej, w zagłębieniach terenu. Te wsie dają obraz kolonizacji typu "powierzchniowego".

Teren pokryty dawniej gęstym lasem, obramowany licznymi dolinkami wśród wilgotnych zagłębień, sprzyja powstawaniu małych siedzib mieszkalnych, rozsianych w bliskości jedna od drugiej. Ten typ krańcowo różny od poprzedniego przedstawia osadnictwo "w poszczególnych punktach", - kolonizację "punktową".

Płaszczyzna pozbawiona wody, w pobliżu szerokiej doliny mokrej i płaskiej powoduje kolonizację wąskiego pasa równego i suchego, wydłużonego w dolinie. Usadawia się wtedy wieś

podłużna posiadająca poniżej siebie pas łąk a powyżej pas pól i lasów a przy samej wsi pas ogrodów. To jest typ kolonizacji "linijnej" /"wzdłuż linii"/.

Dawne wsie /nienowoczesne/ miały ogólną tendencję zajmowania terenów najniższych z posiadanych do dyspozycji, jednakże położonych nad terenami zalewanymi powodzią.

Z czynników socjalnych, wpływających na zgęszczenie wsidziała głównie rozrzucenie pól uprawnych, na rozproszenie - pragnienie zamieszkania na własnym, scalonym polu. Względny obronny powodowały często skupianie się wsi dokoła jednego placu. Przyzwyczajenie następnie, zapoczątkowane w prymitywnych okresach, ustalało formy dawne mimo, że zaczynały one nie odpowiadać nowym potrzebom.

Podział typów kształtów wsi oparty będzie nie tylko na zasadach geometrycznych kształtów, ale i na zasadach genetycznych - pochodzenia. Rozróżnia się zatem 4 grupy typów:

- 1/ wsie pochodzące z przed XIII stulecia, to jest z przed kolonizacji na prawie niemieckim,
- 2/ wsie pochodzące z czasu kolonizacji na prawie niemieckim /od XIII w./, - z komasacji w XVI stulecia oraz z kolonizacji komasacji i parcelacji nowożytnej,
- 3/ wsie pochodzące z kolonizacji Polski północnej z XIV do XVI stulecia,
- 4/ wsie nowoczesne.

Do poszczególnych grup należą następujące typy wsi:

Grupa I - wsie z przed XIII stulecia, z przed kolonizacji na
prawie niemieckim,

Wsie te były otoczone zespołami pasków pól w kształcie szachownicy, podczas gdy drogi wiążące ze sobą poszczególne wsie były prowadzone nieregularnie, bez porządku.

- A. 1. - w i e s o k r a g l a - /Runddorf/ kształt tego wyprowadza sie zawsze z warunkow fizjograficznych - stad przewaznie nieregularny, - wies mala,
- A.2. - o k o l n i c a - /Rundling/ - wies okresna otaczajaca dokola jakis plac / np. ze stawem, studnia/. Kształt pochodzi z warunkow socjalnych /obronnych/, a wiec raczej regularny z obmyslonym wjazdem do wsi. Wsie nieduze.
- B. o w a l n i c a - /Langdorf/lub Angerdorf/ - typ podluzny, w kształcie wrzeciona /dlugosc maks. 2 km./
- C. u l i c o w k a - /Strassendorf/ - typ zupełnie regularny, obudowanie obustronne /dlugosc maks. 2 km./
- D. w i e l o d r o z n i c a - /Haufendorf/ - typ nieregularny na szkielecie kilku drog, odmiany bardziej lub mniej zagęszczonej zabudowy.
- E. w i d l i c a - /Kattendorf/ - kształt widel. Wsie na rozwidleniu drog.

Poniewaz trudno jest z mapy ustalic roznicę pomiedzy prawdziwymi okolnicami /Rundling/, a innymi starodawnymi wsiami okrągłymi, ktorých kształty wywodzily sie tylko z warunkow fizjograficznych /np. wies dokola jeziora/, przeto okolnice pomieszczone zostaly w tej samej grupie co wsie okragle.

Grupa II - wsie pochodzace z czasow kolonizacji opartej na prawie niemieckim /od XIII w./, - z komasacji w XVI w. i parcelacji nowozytnej.

F. l a n c u c h o w k a - /Waldhufendorf/ wsie z zabudowa
w kształcie zgrubien lancucha,
formy raczej nieregularne.

G. s z e r e g o w k a - /Reihendorf/ - typ glownie z
XVI w., wsie wybitnie regularne
o zabudowie po stronach drogi
/wsie wystepuja zespolowo/.

H. r z e d o w k a - /Reihendorf/ - wies bardzo dluga
o regularnym rozrzuconiu zabudowy
wzdłuż jednej drogi.

I. w i e s r e g u l a r n a - /Regelmaesig/ - regularne
kształty geometryczne wielobokow.

Podzial pol w tych typach bardzo charakterystyczny, bo
pełnymi rownoleglymi drogami, w wazkie pasma, wszystkie poprzeczne
do glownej drogi we wsi.

Grupa III - wsie pochodzace z kolonizacji Polski polnocnej
w XVI do XVIII w.

K. przysiolek b e z k s z t a l t n y - /Weiler/ - bez-
ladne zgrupowanie malej liczby
zabudowan.

L. przysiolek u l i c o w y - /Strassen Weiler/ - zabudo-
wania zgrupowane wzdłuż bardzo
krtokiej uliczki /maks. 1 km./.

M. przysiolek p l a c o w y - /Platzdorf/ - zabudowania
otaczaja maly placyk.

Grupa IV - wsie nowoczesne.

N. w i e s s a m o t n i c z a - /Einzelhoeefe/ - oddzielne
zabudowania - zagrody rozrzucone
i rozłożone po calym terenie pol
wsi.

Ten typ wsi tworzony byl w Polsce w czasach nowszych. Inny
typ pod wzgledem pochodzenia stanowią wsie gorskie i podgorskie

powstające obok wsi starszych skupionych, przez osadzenie poszczególnych nowych rodzin na polach wydzielonych działami rodzinnymi. Nie mogą rozdzielić tych typów metodami geograficznymi, ten typ drugi kształtu wsi otrzymuje tę samą nazwę wsi s a m o t n i c z e j .

Rozroznianie typów kształtów wsi na podstawie danych o ich występowaniu i rozmieszczeniu na terenach Polski i sąsiednich.

U w a g a : mowa tylko o ściśle typowych wsiach rolniczych z wyłączeniem zatem wszelkiego rodzaju osad i zagrod leśniczych, młynów, osad przemysłowych /tartaki/, a także dworów, zamków, folwarków itp.

Przegląd występowania i rozmieszczenia poszczególnych typów:

- Wies okrzona - okolnica /Rundling/ - jest mała wieś dookoła placu ze stawem. Za domami rozciągają się ogrody w wachlarz, a dalej pola w szachownice. Wieś posiada tylko jedno wejście zamknięte podczas nocy. Należy rozróżniać pomiędzy tymi wsiami, a innymi wsiami okrągłymi, występującymi przy zakolach rzek, dookoła jezior. Mogą one powstawać w tej formie w czasach zupełnie nowych. Okolnice występują w znacznych ilościach przede wszystkim na starej granicy germańsko-słowiańskiej / z początków IX stulecia/ nad rzekami Łaba i Silla i częściowo w północno-wschodnich Czechach. W Polsce mamy ich bardzo mało i bardzo trudno odróżnić je od innych wsi okrągłych. W całej Polsce może być około 30 sztuk okolnic, a żadna z nich w czystej formie.

Badacze niemieccy: Jacoby i Meitzen oraz większość polskich uważają okolnice za formę słowiańską, wytworzona w osadnictwie pewnych grup Słowian zachodnich, zamieszkujących pobliskie granicy słowiańsko-germańskiej w IX wieku. Ludność słowiańska tych wsi, zagrożona była na napaści niemieckie i dlatego ta forma obronnych wsi okrzonych, otaczanych palisadą i posiadających trudne wejście, spełniała

swoj cel. Plac w srodku wsi przeznaczony byl dla trzymania tam warty w czasie nocy i spedzania bydla w razie niebezpieczenstwa. Schlueter kwestionuje jej czysto germanskie pochodzenie, opierajac sie na spotykaniu okolnic /Rundlinga/ nie tylko w poblizu "Limes Sorabicus" /granica germansko-slowianska/, lecz i daleko na zachod od tejze - w Niemczech, Skandynawii itd. Potkanski uwaza forme okolnicy jako bardzo dawna, niegdys w Polsce powszechniejsza niz ulicowka /Strassendorf/, Balcer zas jest zdania, ze okolnica jest forma o wiele nowsza rzadziej wystepujaca poza dawnym pograniczem polsko-niemieckim.

Wies typu ulicowka - Strasendorf - sklada sie z dwoch paskow skupionych zabudowan, po obu stronach drogi, ale na niezbyt duzej odleglosci /okolo 1/2 do 2 km/. Pola rozrunczone jsa w nieregularna szachownice, czesto mieszajac sie z polami innych wsi. Nalezy odroznic ten ksztalt wioski od innych analogicznych, jak Lancuchowki /Waldhufendorf/, wsie szeregowo-rzedowe /Reihendorf/. Tamte bowiem typy sa bardziej regularnymi niz "ulicowka" i przewaznie o wiele dluzszymi. Niektorzy autorzy mieszaja te wszystkie typy. Co do pochodzenia wioski ulicowki nie ma zgody. Meitzen i autorzy polscy znajduja ten typ z pochodzenia - slowianskim. Geisler i inni sadza, ze jest ona raczej typem germanskim. Ulicowki nie pokrywaja calej powi-erzchni ziem slowianskich, - nie ma ich w okolicach od wiekow bedacych bezlesnymi, a za to spotyka sie je poza ziemiami slowianskimi, co by dowodzilo, ze nie stanovia one ksztaltu wylacznie slowianskiego. W zachodniej Polsce wystepuje wies owalnica /Lendorf/ w ksztalcie podluznego wrzeciona.

W innych zakatkach zachodnich Polski ulicowka jest bardzo rozpowszechniona. Czesto wyglada ona charakterystycznie jako dwa pasma zabudowan usadowione po obu brzegach slepej uliczki /cul de sac/. Takie przyklady zdaja sie podsuwac mysl, ze wioski

ulicowki nie powstawały przez obudowanie istniejących dróg, lecz ze uliczki powstawały po wybudowaniu wioski /mogąc dopiero następnie stawac się drogami/.

Ulicowka jest bardzo rozpowszechniona na Polesiu i szczególnie w Nowogrodzyczynie, ponieważ tam znalazły się warunki fizjograficzne bardzo sprzyjające jej rozwojowi, a to obfitość szerokich dolinek i dużych podmokłych miedzi. Osadnictwo w glebi dolin jest trudne z powodu zalewów, a płaskowyzę dyluwialną są częste niedogodne z powodu trudności uzyskiwania wody. Strefa zatem wzdłuż pochyłości jest najkorzystniejsza dla osadnictwa /często są to pobraża rzek/ i wywołuje podłużny kształt wsi.

Owalnica nazywamy wioskę o jednej ulicy lub rozłożoną z dwóch podłużnych ulic w kształcie łuków, złączonych razem w postaci wrzeciona z placem pośrodku, zawierającym staw, kościół lub cmentarz. Wielu autorów nie odróżnia tego typu od ulicowki. Owal samego kształtu, jak i występowania. Niektórzy określają ją jako kształt powstały ze względów obronnych. Owalnice rozciągają się na obszarach od "Limes Sorabicus" na zachodzie, gdzie są formami dominującymi, aż po Poznań i Pomorze. Owalnice na Pomorzu, a zwłaszcza w Poznańskim zostały bardzo zniszczone w pierwszej połowie XIX wieku, podczas komasacji i regulowania pól, co było związane z rozrzuceniem zabudowań po polach /przejście do typu wsi samotnicznej/ i bardzo mała liczba wiosek-owalnic tam powstała. Na pozostałych terenach zamieszkałych przez ludność polską owalnice występują w oddzielnych wyspach. W Karpatach i na kresach wschodnich nie występują prawie wcale. Nie znajdujemy zupełnie owalnic poza granicami Polski na wschodzie. To nie jest forma wynikająca jedynie z warunków geograficznych. Martini uważa owalnicę za będącą pochodzenia słowiańskiego, podczas gdy Lencwicz twierdzi, iż owalnica znajduje się tylko tam, gdzie były silne wpływy germańskie. Schuelze sądzi, że istnieją owalnice słowiańskie bardziej

starodawne /a mniej regularne/ i - niemieckie barziej regularne, powstałe w średniowieczu. Inni autorzy przeważnie nie odrozniają owalnic od ulicowki..

We wsiach wielodroźnicach /Haufendorf/ zabudowania są zageszczone, pobudowane bez porządku, nieregularnie wzdłuż wielu ulic lub zaułków. Wies wielodroźnica występuje na ogromnych obszarach od Wezery i Renu w południowej Polsce, na Węgrzech, na Ukrainie itd. Kształt ten jest szczególnie charakterystyczny dla terenów dawną będących bezleśnymi. Uczni niemieccy nie zwracali uwagi na istnienie rozległych obszarów Słowian, obszarów pokrytych wioskami-wielodroźnicami. Meitzen wzmiankował, że zasięg tych wsi, wykluczający się wzajemnie z zasięgu wsi podłużnych, pokrywa się mniej więcej z granicą "Limes Sorabicus". Opierając się na tej zasadzie Meitzen uznał, że wielodroźnica jest pochodzenia germańskiego, a wsie podłużne pochodzenia słowiańskiego i chociaż Gradman w dalszym ciągu rozważa nad wielodroźnicą jako specjalnością germańską, charakterystyczną jednak tylko dla terenów dawną bezleśnych, to Praesent nie bierze, w ogóle pod uwagę istnienia wielodroźnic w południowej Polsce, a Wolheim - na Śląsku, Prinz uważa istnienie wielodroźnic za typ charakterystyczny dla Węgrów i ludów pokrewnych. Z pomiędzy badaczy polskich Lencewicz interesuje się wielodroźnicą, Umiastowski uważa wielką wieś w kształcie wielodroźnicy za specjalność ruską /Rusinów/, Bujak uważa wielodroźnice za typ, ogólnie biorąc, aryjski, a nawet ogólnoludzki, ale bynajmniej nie mający być wyłącznie germańskim.

Jest to kształt spotykany powszechnie na obszarach dawną będących bezleśnymi. W Polsce pokrywa on głównie wyżyny lessowe Śląska, wyżyny Lubelska? podolska, Wołyńska, jak również dolinę Sanu i górnej Wisły, przenikając dolinami w głąb Podkarpacia. Na Podolu wielodroźnice usadawiają się najczęściej w zagłębieniach terenu, w ogóle na terenach względnie niskich / w stosunku do

otaczających - Schlueter nazywa to "Nestlage"/, - przedstawiając obraz osadnictwa powierzchniowego. Wielodroznica odznacza się skomplikowanym podziałem pol /zwanym przez Niemców - Gewanneiteilung/. Wielodroznica pojawiła się również i w źródłach Prypeci, ale tam nie wynikała z warunków geograficznych. Przyniesiona przez ludność, która w pierwszych swych sadybach żyła się z kształtem, utrwaliła się na mocy przyzwyczajenia.

Widlica /Kettendorf/ - jest kształtem przejściowym między wielodroznica a ulicowka. W literaturze jest bardzo mało o niej mów. W Polsce pokrywa ona głównie obszary położone między wielodroznicami Podola, a ulicówkami Polesia. Spotyka się ją i na Podolu i w Karpatach, ale w reszcie kraju rzadko. Obszar zajęty wielodroznicami na Podolu jest o wiele gęściej zaludniony niż obszary ulicówek ~~kt~~ znajdujące się bardziej na północ. Strefa widlic pokrywa się zatem ze strefą przejściową terenów o różnej gęstości zaludnienia. Z tego punktu widzenia kształt wsi widlicy staje się zupełnie zrozumiały. Najpierw ludność zajmuje dla zadomowienia się tereny naj- lepsze, położone na skrajach-poboczach nizin i wyżyn, tereny chronione od zalewów ale bliskie wody. Te obszary najlepsze, tworzą często długie pasma i powodują powstawanie wsi ulicówek. W obliczu wzrostu liczby ludności wsi mieszkańcy zmuszeni byli do zajmowania, w miarę potrzeby, miejsc mniej korzystnych, położonych dalej od najlepszych skrajów - poboczy, zetknięcia wyżyny z niziną. W ten sposób mogła się rozwijać wielodroznica i widlica, będąca kształtem pośrednim.

Lancuchowka /Waldhufendorf/ pochodząca głównie z osadnictwa na prawie niemieckim /XIII do XV w./ wygląda jako pasma długie zato luźno zabudowane, rozciągające się przez całą długość pol należących do wsi. Z obu stron układają się poprzecznie boczne drogi równoległe między sobą, stanowiące granice poszczególnych własności.

Wies tego kształtu powstaje często na skraju pomiędzy wysoczyzną, a dolina lub na zboczu czy tarasie doliny w górach. Podłużne kształty takich skrajów czy zboczy powodują podłużne kształty samych wsi podobnie, jak to było w ulicówkach. Lancuchowki znajdują się w górskiej części Niemiec w górach Harcu, w Sudetach, stąd przez Śląsk rozchodzą się na Karpaty, a nawet na południowe Poznanskie. Obszary lancuchówek w Polsce są jednolite, mianowicie w Karpatach i na wyżynie Lubelskiej. Lancuchowka w południowych Karpatach przybrała charakterystyczny bardzo układ dróg bocznych, podobny do unerwienia liścia wiazu. Zjawisko to na obszarach południowej Polski zgadza się z wpływami etnicznymi polskimi. Zjawisko to sięga po Lwów. W Polsce północnej Lancuchowka nie jest znana.

Wies rzedowa /Reihendorf/ czyli rzedowka składa się z jednego lub dwóch pasm zabudowań rozłożonych zazwyczaj wzdłuż prostej drogi. Wsie tego kształtu pochodzą z nowego osadnictwa, komasacji i parcelacji /do XIX i XI w. w. l./ . Są one bardzo rozpowszechnione w Polsce zachodniej i środkowej, gdzie właśnie stanowią przeważającą część wsi. Powstają one także na terenach podmokłych w glebi dolin Wisły i Noteci /i innych rzek/ i są wynikiem nowej kolonizacji niemieckiej z XV do XIX w. zwanej "holenderską" /Marschhufendorf/.

Odmiana wsi rzedowych są wsie zwane po polsku "szeregowkami". Są one w formach prostokątów zabudowań wznoszonych regularnie po obu stronach drogi jedne naprzeciw drugich. Wsie występują często niezależnie od rzeźby terenu, a najczęściej w postaci wielu sąsiadujących ze sobą wiosek, połączonych drogą prostopadłą do dróg we wsiach. Wsie te pochodzą z komasacji i regulacji wsi. W.Ks. Litewskiego w XVI w. Zajmują strefę od Parczewa i Włodawy aż do Grodna, Pinska i Nieszwęża. Granica zachodnia ich występowania pokrywa się z granicą polsko-litewską z r. 1569.

Przysiołek bezkształtny /Weiler/ jest małym jądrem zabudowan ugrupowanych nie przy żadnym placu ani uliczce. Można go odróżnić od malenkiej wielodroznicy tym, że nie wybija się w nim taka kretosość dróg wewnątrz zabudowan. Występuje on na Pomorzu od Płocka i Mławy aż po Białystok i Siedlce, w obfitości zaś w okolicach Wilna.

Przysiołek ulicowy /Strassenweiler/ jest małym zgrupowaniem zabudowan wokół małej uliczki. Jest to **typ** przejściowy w stosunku do ulicówek. Rozciąga się na tych samych obszarach co typ poprzedni głównie zaś w okolicach Wilna.

Przysiołek placowy /Platzdorf/ spotyka się głównie między Płockiem i Mławą, a Łomżą i Siedlcami. Przysiołki te są w ogromnej większości zamieszkałe przez drobna szlachtę, zadomowiona tam od XV w. Przysiołki placowe były dawniej pojedynczymi osadami. Według Wojciechowskiego osady te miały za zadanie obronę terytoriów, a według W. Smolenskigo zakładane były dla splacenia dzierżawy właścicielowi. Według pierwszej hipotezy przysiołki te miały być zakładane w celu obrony pogranicza, podług drugiej dla powiększenia pierwotnej osady /sadyby/, której podwórzec stawał się placem przysiołka. Pola należące do przysiołków w podziale swym podobne są do systemu "Gewanneinteilung", w zależności wzajemnej rolników posiadających swe działki na wspólnym obszarze. Szachownica pól stawała się coraz bardziej skomplikowana tak, że często rolnicy posiadający do kilkudziesięciu hektarów, mieli je w kilkuset kawkach - zagonach. Dochođzilo do tego, że poszczególne wioski miały grunty pomieszane wzajemnie. Rolnicy w przysiołkach musieli orac, siał i żąć w tym samym czasie, gdyż większość małych zagonków pozbawiona była dróg dojazdowych /w niemieckim zwane to jest "flurzwang"/.

Przysiolki ~~to~~ o drobnych kształtach dostosowują się w Polsce do charakteru kraju morenowo-południowego, gdzie właśnie też usadawiają się. Ujawniło się to szczególnie w okolicach Wilna. Okolice Suwałk były także pokryte przysiolkami na początku XIX w. przed komasacją i rozsypaniem się wsi.

Wies samotnicza /Einzelhoefe/ składa się z pewnej liczby wiejskich zagrod samotnych, oddalonych jedne od drugich. Jest to kształt osadniczy rozpowszechniony w Polsce, którego większość wsi jest pochodzenia nowszego. Meitzen uważa wsie samotnicze we Francji i w Anglii za kształty pochodzenia celtyckiego. W Polsce takie wsie samotnicze starsze spotykało się na większych obszarach, rzadko na przykład koło Brodnicy, Włocławka, Nowego Tomysła, Dywina i w Karpatach Wschodnich. Wsie samotnicze towarzyszą przeważnie innym wsiom i tak jest na Pomorzu i w Poznanskim. Na tych obszarach są one wynikiem głównie nowego osadnictwa, komasacji pol i rozsypania się zagęszczonych wsi. W okolicy Wilna, gdzie te dwa czynniki osadnictwa i komasacji występowały, wsie samotnicze występują prawie wyłącznie tylko na terenach moren. Na błotach Polesia rozsypywały się wsie pierwotnie zagęszczone, dla lepszego wyzyskania pol przynależnych do wsi, a odległych. Na Wołyniu są liczne wsie samotnicze pochodzące z osadnictwa polskiego, niemieckiego i czeskiego. W Karpatach zachodnich, na terenach etnicznie polskich, widzimy wsie samotnicze przy lancuchowkach. Gdy najlepsze miejsca w dolinach były zajęte już - ludność wskutek jej przyrostu zmuszona była do sadowienia się w miejscach odleglejszych, przy potokach i na zboczach pagórków. Wybierano zbocza południowe, wystawione do słońca. W Karpatach wschodnich, natomiast, mniej zaludnionych, wystarczało na ogół miejsca w dolinach. Obecność zatem wsi samotniczych w Karpatach Wschodnich tłumaczy się powodami fizjograficznymi i etnograficznymi. Po między strefą wsi samotniczych w Karpatach Wschodnich, a strefą wielołożnic Podola znalazł się pas przejściowy wielołożnic luznych, odpowiadający przejściowemu charakterowi fizjografii terenu,

a może i pewnemu wpływowi tegoż typu wsi rumuńskich.

Występowanie typów kształtów wsi w Polsce w porównaniu z obszarami krajów sąsiednich. Terytoria Polski w Europie Środkowej pod względem występowania typów kształtów wsi, są położone pomiędzy dwoma obszarami wielodroźnic: - niemieckim i podolsko-ukraińskim /który właśnie wchodzi częścią Podola w granice Polski/. Te dwa obszary złączone są wąską wstawką, przechodzącą przez Śląsk i południową Polskę. Jest bardzo charakterystycznym, że prawie cała strefa wielodroźnic znajduje się poza zasięgiem terenów podległych ostatniemu zlodowaceni i podchodzi w wielu zakątkach pod brzeg tego zlodowacenia. To były tereny najdłużej przydatne dla osadnictwa. Bardziej na północ tereny pokryte wielodroźnicami tworzą strefę starodawnych wsi położonych głównie w dyluwialnych dolinach temu sądowieniu się sprzyjających. Bardziej jeszcze na północ wchodzimy w obszar szerokiego pasma przysiółków. Znaczna część tego obszaru stanowi kraj o charakterze morenowo-polodowcowym.

Typy kształtów wsi w Polsce występują w strefach równoleżnikowych, poszczególne jednak strefy nie są w zgodzie ze strefami warunków geograficznych przychylnych dla danych typów kształtów wsi. Na przykład strefa przysiółków nie jest w całości zgodna z terenami, których warunki były dla nich przychylnie /wyjątek to okolice Wilna/.

To samo dotyczy wsi samotniczych, które nie pokrywają wyłącznie terenów sprzyjających ich charakterystycznemu rozsypaniu. Pasmo środkowe równoleżnikowe Polski zajęte jest przez mieszane typy kształtów wsi.

Twierdzenie Gradmana, wywodzące się z badań w Wuerttembergii odnosi się także do Polski. W każdym okresie osadnictwa zajmowano głównie tereny o różnych właściwościach fizjograficznych stosując te nowe typy kształtów wsi, które przeważnie były wówczas w użyciu.

Zależności typów kształtów wsi od charakteru krajobrazu są na ogół - pośrednie. Te pośrednie zależności kształtów wsi od ukształtowania powierzchni ujawniają się najpiękniej na wschodzie Polski. Tam strefy osadnicze różnią się bardzo mało od stref fizjograficznych. Obserwacja tego jest łatwa, ponieważ większość wsi obstała od wieków przy kształtach, którym rozpoczynająca się dopiero komasacja zaoszczędziła rozproszenia siedlisk wsi, co było nieodłącznym na terenach powstałych w całej Polsce.

Warunki fizjograficzne mają wielki wpływ na kształt i usytuowanie każdej wsi, na przykład przyciągają osiedlenie się w bliskości wody. Przeciwdziałanie się tym warunkom narzuca osady na koszty i wysiłki, co ma miejsce na obszarach bardziej zaludnionych, gdzie miejsca korzystniejsze zajęte są od dawna.

Doswiadczona wola ludzka wpływała na kształty wsi i ich ich wyber. W XV wieku znaczna bardzo część Wielkiego Księstwa Litewskiego została pokryta rzędówkami, bardzo skupionymi w ich zabudowie. Granica połnocna występowania tego zjawiska zaznaczy się gwałtownie granica Lotwy, a zachodnia utożsamia się z granicą między Koroną, a Wielkim Księstwem Litewskim z roku 1569.
